

Розділ VII ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

В'ячеслав Яремчук

УКРАЇНСЬКИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ. І ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

V.Yaremchuk. The Ukrainian social and political movement in the break of XIX–XX centuries and the problem of political regionalism. The article is dedicated to the problem of the influence of the political regionalism factor on the formation and development of Ukrainian social and political movement in the break of XIX–XX centuries.

Питання регіоналізму у всіх його проявах значною мірою стосується українського етносу, який після втрати державності у ранньому середньовіччі був по живому розшматований завойовниками на декілька частин. Тривалий час, принаймні до середини ХІХ ст., суть українського етнорегіоналізму зводилася до відносин по лінії «центр — окраїни», коли українська громада відповідним чином реагувала на політику Російської та Австрійської імперій (обмеження та ущемлення національного середовища в ім'я загальної стабільності імперії), що вело переважно до формування відцентрових тенденцій. Початок налагодження контактів між українськими спільнотами Наддніпрянської України, Галичини, Буковини та Закарпаття призвів до того, що феномен «українського регіоналізму» отримав і своє внутрішнє прочитання, пов'язане з поєднанням групових інтересів окремих українських регіонів. Згадана ситуація була обтяжена тим, що Україна за історико-етнографічним складом була поділена на дві історико-культурні області, які склалися внаслідок глобального цивілізаційного європейського розламу. Внаслідок цього в масивах українців, які протягом декількох століть були складовими ворогуючих між собою інонаціональних політичних об'єднань, розвинулися суттєві відмінності, в тому числі у своєрідності ментальності, культури, через що Західна Україна традиційно тяжіла до західноєвропейського політичного вибору, Східна — до східного, зокрема, східнослов'янського.

У зв'язку з цим національно-визвольний рух на різних українських теренах протягом тривалого часу, виходячи з місцевих обставин, мав суттєві регіональні відмінності, як в організаційному структуруванні,

так і спрямуванні громадсько-політичного руху загалом. Водночас, значні труднощі, які доводилося долати українському народові на шляху до національної емансипації — супротив існуючих систем державного національного автократизму, конкуренцію суміжних народів, ставило на порядок денний завдання консолідації національних сил, що червоною ниткою проходило через події політичної історії українського народу протягом кінця XIX — поч. XX ст.

В умовах розгортання національного відродження у другій половині XIX ст. відбувається процес самопізнання, взаємного зближення і підтримки східних та західних українців. Відомі царські укази 1863 та 1876 р., які пригнічували розвиток української нації в Росії, змусило перенести культурно-видавничу діяльність наддніпрянців до огорнутої конституційним полем Галичини, що невдовзі принесло зримі результати загальноукраїнського масштабу. Передусім це позначилося на стрімкому злеті національного руху півавстрійських українців. З тієї пори галичани та буковинці почали вживати замість слів «Русь», «руський» — спочатку «Україна-Русь», «українсько-руський», а згодом уже «Україна», «український».

Швидка еволюція західного регіону, визначні успіхи в громадсько-політичному житті, створення партійної системи, за визначенням М. Грушевського, перетворили у 90-х рр. XIX ст. Галичину у відповідний «центр українського руху», «взірцеву школу політичної і культурної діяльності» — всеукраїнський духовний П'ємонт, який справив значний вплив на консолідацію нації¹. Впливи і взаємне збагачення, що несли один одному етнічні частини одного народу, вказували, за словами відомого дослідника І. Лисяк-Рудницького, на певний паралелізм історичних процесів у Наддністрянській і Наддніпрянській Україні, що яскраво засвідчувало «внутрішню єдність національності»²

Важливо наголосити, що шляхи налагодження зв'язків українців, розмежованих державними кордонами, були важкими і тернистими. Як слушно відмічав свого часу М. Драгоманов, взаємне зближення було дуже утруднене, адже етнічна спільність західних і східних українців, розмежованих між собою протягом п'ятьох століть, автоматично ще не вела до спільності літератури, громадсько-політичного життя тощо³. Додатковою перепоною було також існування різнополосних громадсько-політичних спрямувань, а також часто-густо нерозуміння специфіки життя українських громад по обидва боки кордону. В свій час досить консервативні, просякнуті клерикалізмом національні сили Західної України з пересторогою сприймали культурно-політичні впливи з Наддніпрянської України. Так було, зокрема, з поширенням на галицьких теренах «космополітичних» ідей М. Драгоманова,

невдалими спробами польсько-українського примирення П.Куліша, О.Кониського, В.Антоновича. Поява у Львові у 1894 р. М.Грушевського, який очолив новостворену кафедру української історії у місцевому університеті, була пов'язана з крахом політики «нової ери» (1890 р.), яка призвела до загострення стосунків між лідерами західної і східної української громади, внаслідок чого В.Антоновичу довелося відмовитися від роботи у Львові на користь свого учня⁴.

У досить складній ситуації опинився й сам М.Грушевський, якому довелося відігравати важливу роль посередника між Великою Україною та українською громадою Австро-Угорщини, який, у свою чергу, «вирвався» за рамки громадівців другої половини ХІХ ст. і в своїй діяльності підходив до загальноукраїнських проблем з політичної точки зору⁵. Саме М.Грушевський як історик, соціолог, політик чи не першим торкнувся згаданої проблеми українського політичного регіоналізму, зокрема, взаємовпливів по лінії Схід — Захід, їх розвитку в обох напрямках вектора, нагальної потреби до усунення регіонального суперництва тощо.

У зв'язку з невеликим обсягом статті, хотілося б звернути увагу на ряд моментів. Як зазначав сам М.Грушевський, з моменту приїзду до Галичини він активно придивлявся до місцевих подій, маючи багато з дечого своє власне бачення, виходячи з того, що вони йому «з гарної далечини трохи інакше видавалися».⁶ Його ставлення до місцевого національного середовища було пройнято тією важливою роллю, яку відігравала Галичина в загальноукраїнському національному поступі як політичний орієнтир. Через це він підкреслював, що «галицька політика українська, парламентарна і суспільна, має велику вагу в загальнім розвою українського життя. Її значення далеко виходить поза границі чисто політичних інтересів Галичини, і її успіхи і неудачі, здобутки і помилки відбиваються на цілім українським національним житті»⁷.

Намагання об'єднати галичан на платформі єдиної широкої програми, яка була б спрямована на досягнення культурної, економічної та політичної самостійності, створення «одноцілого національного організму» привели до того, що М.Грушевський взяв активну участь у громадсько-політичному житті західного загалу, консолідації національно-патріотичних сил (народовців і радикалів), результатом чого стало заснування у 1899 р. провідної в регіоні Української національно-демократичної партії (УНДП). В програму партії була занесена теза Грушевського — «Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу»⁸. Виходячи з цього, ставилися домагання,

окрім загального зближення двох національних гілок, прагнути до реформування Австрійської та Російської імперій в федералістському напрямі, заснованому на автономії народів.

Але вже через декілька місяців, напштовхнувшись на політичне «рутенство» та консерватизм політичного проводу, неможливість «втягти політичний віз галицьких українців з малого обійстя на широке українське поле»⁹, він був змушений залишити УНДП та перейти до гострої критики її діяльності. В його статтях, що з'явилися цим часом, подається змістовний аналіз «галицької політики» (зокрема, австролялістського курсу та самодостатності), яку він розцінював як вияви безпринципності або зради загальнонаціональних інтересів.

Підсумовуючи розвиток національного руху в Галичині на зламі століть, М.Грушевський зробив невтішний висновок, що початок 90-х рр. ХІХ ст., коли українська сторона сміливо йшла на конфронтацію за політичну емансипацію («сильний натиск політичний»), був періодом «медових місяців українського радикалізму». Йому на зміну прийшла політика польсько-українського зближення, «органічної праці», «малих діл», що, зрештою, привело лише до декоративних поступок, звернення зусиль з громадсько-політичної діяльності переважно в сферу культурну, згодом господарсько-економічну. Із завершенням ери «польської прихильності» до українців на початку ХХ ст., пов'язаного з відвертим переходом польського політичного табору до оборони польського «*stanu posiadania*», який набув рис тотального етнічно-політичного протистояння (прагнення витіснення українського представництва з Віденського парламенту та Галицького сейму, обмеження розвитку української культури та освіти тощо), це призвело до серйозної кризи весь національний рух¹⁰.

З приводу цього Грушевський емоційно писав: «По однім боці Збруча, по стороні російської України, там принаймні є та собача потіха, що «всім так». Залягла собі хмара, заступила світ і сонце від Амура до Дунаю всім первородним і пасербам, державним і недержавним... На Вкраїні австрійській і такої гіркої потіхи не розживешся. Пакість тут не знадвору перейшла, а розведена була у себе в хаті, самими хатніми заходами. І вражає тим болючіше в порівнянні з тим життям, рухом і енергією, які запанували були в українським житті кілька літ тому, а тепер на їх місце — мерзота пустки»¹¹. Причиною цього було, за Грушевським, відсутність принципової і прямої політики щодо уряду, інших націй і партій, яка могла дати українським партійним та законодавчим інституціям авторитет і простір для наступних здобутків, набагато важливіших від дрібних успіхів політичного лавірування.

Аналізуючи галицькі реалії, М.Грушевський доходить висновку, що це була певна, вихована століттями, національна традиція, яка держала в залежності і суспільність, і конкретну людину. Так, в обороні свого існування, національних, етнографічних і культурних прикмет місцевий український елемент виявив багато витривалості, опору й пасивної сили, завдяки чому, незважаючи на 500-літнє польське панування в Галичині, збереглося українське етнографічне середовище, національна свідомість, незвичайна енергія відродження і поступу, які поряд із проявом сили консерватизму, вихованого віками, давали себе знати за найменшої можливості їх проявити. Ті ж причини привели і до впровадження тут архетипу «упертого Русина», мученика, але не відчайдушного героя, якого можна давити, гризти, ... але не перекусити. Через що даремно було шукати в історії Галичини сміливого злету в «сферу неможливого», відважних виступів, серйозного ризику для досягнення планів і мрій¹². До цих, на думку М.Грушевського, вад приєднувалося ще й хитання політичного проводу, яке від стратегічних, політичних завдань мало схильність до дрібно-го лавірування та сумнівних угод.

Значною мірою регіональні обставини позначилися на стосунках українських політичних сил Галичини та суміжної Буковини, які згідно з австрійським законодавством могли відбуватися виключно на парламентарному рівні. Фактор відомого «буковинізму»¹³, відсутність в Буковині гострого національного суперництва, на кшталт польсько-українського в Галичині, привело до того, що буковинський суспільно-політичний рух був значно поміркованішим. Це спричинилося до того, що в рамках австрійського парламенту, незважаючи на існування спільної галицько-буковинської фракції, буковинці часто діяли окремо, не бажаючи наражати себе на небезпеку опозиційними виступами. Водночас у самій Буковині на початку ХХ ст., яка традиційно перебувала під значним впливом українського суспільно-політичного руху з Галичини, через конкурентну боротьбу політичної еліти розвинувся досить негативний конфлікт, пов'язаний з прагненням вийти з-під такої опіки (позбавитися галичанства) й проводити власний політичний курс.

Поряд з кризовими явищами національного руху в Австро-Угорщині на початку ХХ ст., його спрямуванням у бік регіональної обмеженості М.Грушевський звернув увагу на не меншу небезпеку — намагання, в свою чергу і Сходу, порушити існуючий нетривкий зв'язок Наддніпрянської та Наддністріянської України.

Так, з вибухом російської революції 1905–1907 рр. у взаємовідносинах двох частин українства почала все відчутніше проявлятися

нова негативна тенденція з іншим вектором спрямування. Якщо галицький загал, оцінюючи себе (а для цього були підстави, враховуючи існування феномена галицького П'ємонт) передовою, чільнішою частиною українського народу, сподіваючись на допомогу багатомільйонної Великої України, якщо не завдяки свідомості всеукраїнських інтересів, то хоч із вдячності; то на Сході в революційну добу набули розвитку нові реалії. Саме в цей час, коли проходила важлива і далекосяжна за своїми наслідками внутрішня еволюція у відносинах між українськими регіонами, пов'язана зі зміною розміщення і групування національних та культурних сил, де першість об'єктивно перейшла від Львова до Києва, в Наддніпрянщині розвинувся небезпечний процес, спрямований на уникнення в громадському житті всього, що нагадувало про культурно-національну спорідненість з галицьким життям. Антигалицький напрям, який розцінював М.Грушевський як загрозу усьому національному рухові, був спрямований на «звільнення» від «галичанщини», на завершення в історії українців «галицького епізоду» і взагалі — прагненні вирішувати «малоруське питання» виключно на російському ґрунті тощо¹⁴. Окрім посилення регіональної відмежованості, це передбачало й ігнорування досвіду, здобутків національного руху, які були досягнуті у попередню чверть століття в Галичині «силами робітників цілої України», прагненні обмеження у тісному колі «місцевих інтересів»¹⁵.

У зв'язку з цим варто згадати доволі складні стосунки, які склалися між М.Грушевським та представниками українського демократичного табору в Наддніпрянщині, пов'язані ініціативою останнього (кінець 1905 р.) щодо перенесення зі Львова до Києва видання «Літературно-Наукового Вістника» (ЛНВ). Головною причиною цього проекту було прагнення нейтралізувати «політику відокремлення України російської від галицького культурного життя»¹⁶, «затерти різницю між Великою Україною і Галичиною», залучитися до відродження соборницького патріотизму серед українського народу, поділеного кордонами, а також в умовах цензурних обмежень не допустити до існування двох різних літературних мов — галицької та наддніпрянської. Однак несподівано виявилось, що проти втілення в життя цієї ідеї виступили сили в самому українському середовищі, які вважали Наддніпрянську Україну передусім «сферою своїх інтересів». Серед них були і лідери Української радикальної партії Б.Грінченко та С.Єфремов, які, вважаючи, що видання ЛНВ у Києві створить небажану конкуренцію київським газеті «Громадська думка» (попередник «Ради») та журналу «Нова громада», обґрунтовували свою негативну думку з цього приводу непевним політичним становищем в Росії, очікуваними царськими репресіями¹⁷.

Згадані обставини призвели до того, що втілити проект перенесення ЛНВ до Києва вдалося лише у 1907 р., що перетворило видання на одне з наймасовіших в Україні. Водночас це призвело до наростання напруження у відносинах між М.Грушевським (з яким пов'язувалася «галицька небезпека»), дії якого підтримав Є.Чикаленко, та групою Грінченка — Єфремова, яка перекинулася в сферу міжособистісного суперництва. Суперечки між цими діячами, які нагадували взаємні закиди-образи відносно того, яка мова є «справді українською», статті Грінченка та Єфремова в українських й російських газетах з досить гострою критикою Грушевського та Франка винесли цей неконструктивний конфлікт на суспільний розсуд¹⁸. Зрозуміло, що згадана мовно-літературна дискусія відображала суперечки, які точилися в громадсько-політичному середовищі українців, торкалася взаємостосунків та співпраці східної та західної української еліти. Причину згаданого загострення Грушевський визначив як тимчасовий вияв «українського атомізму, неповздержного гуртківства», що утворилося внаслідок придушення українського життя в Росії, браку «простору і свободи, суспільного елементу і суспільної контролі»¹⁹, що мало уступити місцем перед потребами інтересів усього українського суспільства.

Згодом С.Єфремов був вимушений погодитися з позицією Грушевського щодо негативних наслідків доктрини вирішення «малоросійського питання» в революційну добу на російському ґрунті, підтримати актуалізацію проблеми єдності й консолідації національних сил, яка була задіяна в Наддніпрянщині далеко не повною мірою. Ним були підтримані й вимоги Грушевського не роздмухувати різниці, а розвивати почуття єдності, солідарності, близькості культурного і національного життя Наддніпрянщини і Галичини, що могло забезпечити розвиток і поступ українського народу, звести інтереси окремих частин до інтересів цілого²⁰.

Зауважимо, що настрої регіональної відчуженості в українському середовищі, які підігрівалися шовіністичними великоросійськими силами (звинувачення в поширенні «австрійської інтриги»), набули наступного розвитку напередодні та в роки Першої світової війни, які розмежували українські політичні сили (в тому числі партії та політичні об'єднання) між протилежними таборами. Як відомо, українські політичні партії Галичини та Буковини, до яких приєднався гурт наддніпрянської еміграції (Союз визволення України) бачили шлях до досягнення національної ідеї через військову поразку Росії від держав Центрального блоку, в той час як основний спектр наддніпрянських політичних сил залишався на оборонських позиціях.

Російська революція 1917 р. поживила контакти західних і східних українців. Проголошення Української Держави на Великій Україні викликало величезне піднесення серед західноукраїнської громадськості. І хоча для широкого загалу її суть залишалася малозрозумілою (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія), західні українці розуміли це як перший крок і до їх національного визволення, майбутньої державної соборності. Слід відмітити, що основна частина західноукраїнських політиків симпатизувала гетьману Скоропадському, в часи котрого припинилися небезпечні соціальні експерименти і досить рельєфно, хоча і через колосальні труднощі, в умовах присутності неконтрольованих німецько-австрійських військ, бачився поступ нової держави. Однак в ім'я спільної мети уряд ЗУНР не з меншою енергією повів політичний діалог з ліворадикальною Директорією, спрямований на спільну оборону та будівництво єдиної держави, що і завершилося проголошенням Соборної Держави в січні 1919 р.

Як відомо, сучасні процеси відродження України в напрямі створення демократичної незалежної держави значною мірою були ініційовані громадсько-політичними силами західних областей України. Але з середини 90-х рр. внаслідок поєднання об'єктивних та суб'єктивних причин важіль політики (головним чином через економічний фактор — розташування сировинно-переробних галузей, великого масиву електорату) змістився в Центр і Схід України з традиційно іншим менталітетом, іншими пріоритетами в галузі перспектив державотворення. Згадані процеси посилюють відцентрові тенденції, протистояння громадсько-політичних сил різних регіонів. Тому сьогодні завдання полягає у вивченні досвіду, позитивних компромісів наших попередників, у тому числі теоретичної спадщини М. Грушевського, в ім'я українського народу, в ім'я Держави.

¹ Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 509; Грушевський М. Украинский Пьемонт // Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. — Спб., 1907. — С. 116; Грушевський М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Там же. — С. 51.

² Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — С. 72.

³ Див.: Драгоманов М. Русские в Галиции // Драгоманов М. П. Политические сочинения. — Т. 1. Центр и окраины. — М., 1908. — С. 312.

⁴ Див.: Барвінський А. Заснування катедри історії України в Львівському університеті // ЗНТШ. — Т. СХІ-ХІІІ. — 1929. — С. 1-18.

⁵ Див.: Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишнецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992. — С. 74.

⁶ Грушевський М. Ера фінансово-економічна // Грушевський М. Наша політика. — Львів, 1911. — С. 71.

⁷ Грушевський М. Під нинішню хвилю // Там само. — С. 5.

⁸ Див.: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідникові матеріали. — К., 1993. — С. 27.

⁹ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916 // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. М.Грушевського. — Кн. 3. — К., 1928. — С. 243.

¹⁰ Див.: Грушевський М. Під нинішню хвилю // Грушевський М. Наша політика. — С. 8.

¹¹ Див.: Грушевський М. Два роки галицької політики // Там само. — С. 17, 18.

¹² Див.: Грушевський М. Малі діла // Там само — С. 58–70.

¹³ Див.: Добржанский Александр. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX — начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. — М., 1997. — С. 74–83; Монолатій Іван. Регіональні ідентичності в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини й Буковини 1867–1914 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Вип. 7–8. — Ужгород, 2007. — С. 292–293.

¹⁴ Див.: Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті і замітки на тему дня. 1905–1906. — К., 1907. — С. 117–120.

¹⁵ Див.: Грушевський М. Автобіографія, 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К., 1992. — С. 235.

¹⁶ Див.: Грушевський М. На українські теми: Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // ЛНВ. — Київ — Львів — 1908. — Т. ХLI. — Книжка 1. — С. 191.

¹⁷ Див.: Антонович М. До взаємин М.С.Грушевського з С.О.Єфремовим // Український історик. — 1975. — № 1–2. — С. 91–92.

¹⁸ Там само. — С. 94–96.

¹⁹ Грушевський М. На українські теми: Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // ЛНВ. — Київ — Львів — 1908. — Т. ХLI. — Кн. 1. — С. 192, 193.

²⁰ Див.: Єфремов С. Історія українського письменства. 4-е вид. — Т.П. (Від Т.Шевченка по початок 1920-х років). — Мюнхен, 1989. — С. 241, 242.